

ՆԱԿԱՍԱՐԴՅԱՆ ՆԱԶԵԼԻ

(ԱԻ)

ՊԱՐՄԻՑ ԾՈՅԻ ԳՈՐԾՈՆԸ 1907Թ. ԱՆԳԼՈ-ՌՈՒՍԱԿԱՆ
ՀԱՄԱՁԱՅՆԱԳՐԻ ԲԱՆԱԿՑԱՅԻՆ ԳՈՐԾԸՆԹԱՅԻ
ՀԱՄԱՏԵՔՍՏՈՒՄ

1907թ. օգոստոսի 31-ին կնքված Իրանը, Տիբեթը և Աֆղանստանն ազդեցության ոլորտների բաժանելու մասին անգլո-ռուսական համաձայնագիրը¹ XX դարասկզբի կարևորագույն իրադարձություններից էր, որի արդյունքում էական փոփոխություններ կատարվեցին ժամանակի գերտերությունների քաղաքական հետաքրքրությունների բնագավառում ողջ Մերձավոր և Միջին Արևելքի տարածաշրջանում: Ըստ այդ համաձայնագրի Իրանը բաժանվեց ազդեցության գոտիների: Հյուսիսային հատվածը ճանաչվեց որպես Ռուսաստանի ազդեցության ոլորտ, իսկ հարավայինը՝ Մեծ Բրիտանիայի: Այդ երկու գոտիների միջև ընկած հատվածը հանդիսանալու էր ազատ մրցակցության դաշտ բոլոր պետությունների համար²:

XIX դարավերջին և XX դարի սկզբին Արևելքում անգլո-ռուսական հակասությունների գլխավոր կծիկը նրանց պայքարն էր «ազդեցության գոտիների» համար: Դեռևս XIXդ. 80-90թթ. քրիտանական դիվանագետների կողմից մի շարք փորձեր ձեռնարկվեցին համաձայնության գալ Ռուսաստանի հետ Միջին Արևելքում իրենց ազդեցության ոլորտների շուրջ³:

Ընդհուպ մինչև 1905թ. ռուսական կառավարող շրջանները գտնում էին, որ Իրանում ռուսական ազդեցությունը չափազանց ուժեղ է թե տնտեսական, և թե ռազմաքաղաքական առումներով. ինչն էլ Ռուսաստանի համար իր գլխավոր մրցակից՝ Մեծ Բրիտանիայի հետ համաձայնագրի կնքումը դարձնում էր ոչ շահավետ: Ռուսաստանում 1905թ. բռնկված հեղափոխությունը վերջինիս համար ստեղծեց որոշակի ֆինանսական դժվարություններ, իսկ ռուս-ճապոնական պատերազմում

կրած ծանր պարտությունը նրան զրկեց Արևելքում ռազմաքաղաքական յուրօր ցործուն լինելու հնարավորությունից⁴։ Բրիտանական դիվանագիտության տեսանկյունից այդ իրադարձությունները կարող էին ստիպել Ռուսաստանին մի շարք զիջումների գնալ վերը նշված համաձայնագրի հարցում. և հնարավորություն կրճճեռելն. ի դեմս Ռուսաստանի. ծեռք բերել ուժեղ դաշնակից անգլո-ֆրանսիական միության կազմում Կայսերական Դերմանիայի օրեցօր հզորացող ազդեցության դեմ⁵։

Կշռադատելով ստեղծված իրավիճակը՝ 1906թ. Յարական Ռուսաստանն իր հերթին վերանայեց երկրի արտաքին քաղաքական ուղեգիծը՝ իր ռազմաքաղաքական առաջնահերթությունների օրակարգ մտցնելով Պարսից ծոցի. ինչպես նաև Բոսֆոր, Դարդանեյի նեղուցների խնդիրը։ Դրանք հարցեր էին, որոնք պատմական զարգացման բավական տևական ժամանակահատվածում մշտապես բախվում էին Մեծ Բրիտանիայի անգլիզում հակազդեցությանը։ Հենց անգլո-ռուսական համաձայնագրի համատեքստում էլ Ռուսաստանի արտաքին գործերի նախարարարությունը հնարավոր էր համարում այդ խնդիրների նպաստավոր լուծումը⁶։

Հեռավոր Արևելքում Յարական Ռուսաստանի ծավալապաշտական նկրտումները էլ ավելի սրեցին հարաբերությունները Մեծ Բրիտանիայի հետ։ Արդյունքում՝ 1902թ. վերջինս դարձավ Մապոնիայի դաշնակիցը հեռավորարևելյան հարցերում՝ հրահրելով Մապոնիային պատերազմի Ռուսաստանի դեմ։ Կասկածից վեր է, որ Ռուսաստանում հեղափոխության հետևանքով ստեղծված իրավիճակի պայմաններում անհնար էր դուրսել նախկին ծավալներով Իրանում ֆինանսական միջոցների ներդրումը։

Արդեն 1904թ. ռուսական իշխող շրջանները ստիպված էին վերանայելու իրենց վարած քաղաքականությունն Իրանում։ Նույն թվականի հունիսի 7-ին արտգործնախարար Լամզդաֆի նախագահությամբ կայացավ հատուկ խորհրդակցություն՝ Իրանում Ռուսաստանի վարած ֆինանսատնտեսական քաղաքականության հարցի շուրջ։ Խորհրդակցության արդյունքում որոշվեց, որ Ռուսաստանն այսուհետև պետք է.

1. Հնարավորինս խուսափի պարսկական իշխանություններին ֆինանսական օժանդակություն ցուցբերելուց։

2. Իրանին վարկեր տրամադրի միայն ծայրահեղ անհրաժեշտության դեպքում՝ ելնելով քաղաքական և տնտեսական հատուկ հետաքննություններից. ընդ որում լուրջ երաշխիքների առկայության պարագայում:
3. Իրանում ձեռք չբերել նոր մենաշնորհներ. երե դրանք չեն արյարացնելու իրենց շահութաբերությունը:
4. Կատարելագործել և զարգացնել Իրանում արդեն գոյություն ունեցող ռուսական բանկային, ճանապարհաշինական, տրանսպորտային և այլ կառույցներն ու ձեռնարկությունները:
5. Հակազդել Իրանում երկաթուղային շինարարության ծավալմանը:
6. Մասնակցություն ունենալ հեռագրային ցանցի ընդլայման աշխատանքներին⁷:

Սակայն վերը նշվածն ամենևին էլ չի նշանակում, որ Ռուսաստանն արդեն պատրաստ էր գնալ խոշոր զիջումների Իրանում հոգուտ Մեծ Բրիտանիայի (հատկապես Պարսից ծոցի նկատմամբ ունեցած իր հեռանկարներում): Չնայած այդ երկու տերությունների միջև չարմանակվող սուր մրցակցությանը, նրանց միջև կար պայմանավորվածություն Իրանի տարծքային ամբողջականությունը պահպանելու վերաբերյալ: Միանգամայն ակներև է նաև այն, որ Հեռավոր Արևելքում Ռուսաստանի պարտությունն ամենևին էլ չէր կարող նրան ստիպել հրաժարվել իր վարած քաղաքականությունից և ավանդական խնդիրներից Իրանում:

Իրանում բռնկված սահմանադրական հեղափառությունը և գերմանական վտանգը հանդիսացան այն կարևորագույն գործոնները, որոնք ստիպեցին Ռուսաստանին հրաժարվել Իրանն ամբողջությամբ իր տիրապետության տակ վերցնելու մտքից: Պատահական չէ, որ անգլո-ռուսական բանակցությունները Իրանը ազդեցության գոտիների բաժանելու վերաբերյալ սկսվեցին 1906թ. սեպտեմբերին, հենց այն ժամանակ, երբ Թավրիզում ազատագրական պայքարի արդյունքում ստեղծվել էին հեղափոխական էմջումներ, իսկ Թեհրանում շահը հարկադրված էր թույլատրել մեջլիսի ընտրություններ⁸: Բանակցային գործընթացի առաջնային հարցերից էր հանդիսանում նաև Իրանին համատեղ անգլո-ռուսական փոխառություն տրամադրելու խնդիրը՝ գերմանական հնարավոր փոխառությունը կանխելու նպատակով⁹: Համաձայնագրի կնքումը բրիտանական կողմի համար ուներ

հիմնականում ռազմավարական նշանակություն, և կարևոր էր հակազերմանական ռազմական դաշինք կուզմելու առումով:

Իրադարձությունների զարգացման բնդհանրական հանգամանքները ստիպեցին Մեծ Բրիտանիային և Ռուսաստանին հսկասությունների ծանրության կենտրոնը տեղափոխել Հեուսվոր Արևելքից Միջին Արևելք: Հարկ էր կարգավորել Ասիայում ունեցած տարածայնությունները. որտեղ ուժեղացած գերմանական սուտեսական և քաղաքական ազդեցությունը պահանջում էր վերջիններից ուժերի գերուպում նոր մրցակցին հակազդելու համար. Համաձայնագիրը կհստակեցներ հյուսիսային Իրանում արդեն բավական ծանրակշիռ ռուսական ազդեցության սահմանները, ինչպես նաև կսահմանափակեր ռուսական ձգտումը դեպի Պարսից ծոց, հետևաբար նաև Հնդկական օվկիանոս¹⁰: Թեև Գերմանիայի մասնաբաժինը պարսկական արտահանման մեջ կազմում էր 5% ռուսական 50%-ի և անգլիական 25%-ի դիմաց: Ռուսական առևտրա-արդյունաբերական շրջաններին չափազանց անհանգստացնում էր այն հանգամանքը, որ գերմանական ներմուծումն Իրան հասցրել էր կարճ ժամանակահատվածում երեք անգամ գերազանցել ռուսականը: Ռուսաստանի համար ստեղծվում էր իրական վտանգ՝ կորցնելու իր արդյունաբերական ապրանքների ամենախաշոր շուկաներից մեկը¹¹: Առավել անհանգստացնում էին գերմանական երկաթուղային ծրագրերը Մերձավոր և Միջին Արևելքում: Բաղդադի երկաթուղին և դրա ճյուղավորումները դեպի Տրապիզոն և Թեհրան կգրկեին Ռուսաստանին Արևմտյան Եվրոպայից միջինարևելյան շուկաներ ապրանքներ մատակարարելու իր առավելությունից: Բացի այդ, ռուս-գերմանական հակասությունները սրվում էին Թուրքիայում Գերմանիայի մեծացող ազդեցության պատճառով: Նեղուցներում ամրապնդելով իր դիրքերը՝ Գերմանիան սպառնում էր փակել Ռուսաստանի համար այդ չափազանց կարևոր առևտրային և ռազմավարական ճանապարհը¹²:

Անգլո-ռուսական համաձայնագրի հարցը քննելիս հարկ է անդրադառնալ նաև Ռուսաստանի միջազգային դիրքի շեշտակի անկման գործընթացին, որն արագացավ ռուս-ճապոնական պատերազմում նրա կրած պարտությունից հետո: Այդ աղետի հետևանքով նա այլևս ի վիճակի չէր արժանի մրցակցություն ցույց տալ ժամանակի հզորագույն տերություններին՝ Անգլիային, Գերմանիային և

ԱՄՆ-ին համակերպվելով ստեղծված իրավիճակին: Այդ համակերպման ամխառնարկի հետևանք կհանդիսանար արտաքին քաղաքականության մեջ նրա վերջնական կողմնորոշումը դեպի Մեծ Բրիտանիա կամ Գերմանիա: Ստեղծված իրադրության պայմաններում չափազանց կարևոր գործոն էր նաև Ռուսաստանի յինանսական կախվածությունն իր դաշնակից Ֆրանսիայից: Երբ հետո մառդակի չէր կարող հաշվի չնստել: Առավել ևս, որ Փարիզը զնայով ավելի էր մերժեցնում իր հարաբերությունները Մեծ Բրիտանիայի հետ¹³:

Հնայած Ռուսաստանի ներքին քաղաքական խմբավորումների միջև առկա հակադիր կարծիքներին մինչև անգլո-ռուսական համաձայնագրի կնքումը, և մասամբ էլ հետագայում ցարական կառավարող շրջաններն առավել հարմար էին համարում երկրի արտաքին քաղաքականությունը վարել լավագույնս խուսաճվելով Անգլիայի և Գերմանիայի միջև միառժամանակ պահպանելով դաշինքը Ֆրանսիայի հետ¹⁴:

Ռուսաստանում և Մեծ Բրիտանիայում գործող քաղաքական խմբավորումներն եռանդուն կերպով հանդես էին գալիս համաձայնագրի դեմ: Իշխանության եկած բրիտանական լիբերալ կառավարության նպատակադրված մոտեցումը այդ հարցին բնավ չէր նշանակում, որ երկրի քաղաքական բոլոր խմբավորումները միանշանակ դրական մոտեցում էին որդեգրել տվյալ հարցի նկատմամբ: Քաղաքական-գաղափարական առումով համաձայնագրին դեմ էին լիբերալների կուսակցության ծախ թևը, իսկ ստրատեգիական և ֆինանսատնտեսական առումով՝ բրիտանական իշխանությունների «Հնդկական» թևը¹⁵:

Հնդկական խմբավորման հակամարտությունները համաձայնագրի վերաբերյալ շատ ավելի դժվար հաղթահարելի էին: Ինչպես հայտնի է, այս խմբավորման ամենահայտնի հակառուսական տրամադրություններ ունեցող առաջնորդներից էր լորդ Ջ. Քերզոնը: Վերջինս և իր խմբավորումը վառված էին երկրի արտագործնախարարությունից անկախ արտաքին քաղաքականություն իրականացնել Միջին Արևելքի երկրների նկատմամբ, ինչն էլ լուրջ դժգոհություններ էր առաջացնում բրիտանական կառավարությունում¹⁶: Իր քաղաքական գործունեության ռոջ ընթացքում լորդ Քերզոնը Իրանի հարցը դիտում էր գլխավորապես Հնդկաստանի սահմանների

պաշտպանության հայեցակետից: Մասնավորապես Իրանն ազդեցության ոլորտների բաժանելու համաձայնագիրը Ռուսաստանին Պարսից ծոց թույլնեւում պայմանով, առաջ բերեց բրիտանական գաղութատիրական այս շրջանների մոտ լուրջ հակազդեցություն: Պարսից ծոց Ռուսաստանի հնարավոր ներթափանցումը, ներառելով հարավային Իրանի սրև տարածք որպես ռուսական ազդեցության գոտի, անխուսափելիորեն հանդիպում էր հնդկական խմբավորման հակազդեցությանը: Ինքնաձայնական իշխանությունների շահերը Շոցում հանձնում լուրջ Քերզմանի. ոչ մի կելույ չէին կարող լինել ռուսական նավերի և հյուպատոսությունների առկայությունը այդ շրջանում: Այսինքն յուրաքանչյուր այլ երկրի ռազմաքաղաքական (ռազմածովային բազայի ստեղծում) և տնտեսական շահեր վնաս էին հասցնում Հնդկաստանին, ապա մաս Մեծ Բրիտանիային: Պարզ էր դառնում, որ առանց իրանական հարցի լուծման համաձայնագրի կնքումն անհնարին կլինեւ¹⁷:

Արդեն 1899թ. գարնանից ռուսական ակտիվությունը Պարսից ծոցում բավական նկատելի էր: Բրիտանացիներին խիստ անհանգստացնում էր այն հանգամանքը, որ ռուսական կողմը լուրջ քայլեր էր ձեռնարկում Շոցում նավահանգիստ ունենալու համար: Ռուսաստանը սեփական ներկայությունը Շոցում ամրակայելու միջոցներից էր համարում առևտուրը, նավագնացությունը և նոր հյուպատոսությունների բացումը: Ինչպես փաստում է Յ. Քազեմ-Ջադեմ, Պարսից ծոց պարբերաբար ուղարկվում էին ռուսական տարբեր առաքելություններ՝ տեղի նավահանգիստների առևտրային շրջանառությունն ուսումնասիրելու նպատակով: Շոցը հարմար շուկա էր ռուսական շաքարի, կերոսինի, բամբակի, բրդյու գործվածքների, ցորենի սպիրտի և այլնի համար¹⁸:

Ռուսաստանում համաձայնագրի դեմ հանդես էին գալիս հատկապես երկրի գերմանամետ խմբավորումները և գլխավոր շտաբը: Ռուսաստանի կառավարող զինվորական դասը՝ գեներալ Պալիցինի գլխավորությամբ, դեմ էին Իրանի հարավ-արևելյան մասում գտնվող Սիսթան (Սեյիսթան) նահանգի՝ անգլիական ազդեցության գոտի ճանաչելու իրողությանը, որտեղ արդեն իսկ բավականին ամրակայված էր ռուսական ազդեցությունը: Չափազանց ուժեղ էր մաս Ռուսաստանում գերմանամետ պահպանողական-միապետական

խմբավորման ճնշումները¹⁹։ Լրկրում ստեղծված ներքաղաքական լարվածության հետ մեկտեղ գերմանական խիստ դիրքորոշումը անգլո-ռուսական մերձեցման նկատմամբ ռուսական դիվանագիտական շրջաններին հաջում էին. որ Միջին Արևելքի և Պարսից ծոցի հարցերի լուծումը առանց գերմանական մասնակցության. կարող է հանգեցնել լուրջ առևտրատման վերջինիս հետ։ Սրան ցարիզմն այս ժամանակահատվածում զոհն պատրաստ չէր. անգամ 1907թ. ռուսական կառավարությունը խուսափելով Գերմանիայի հետ ընդհարումից՝ չցանկացավ համաձայնագրի մեջ ներառել Բաղդադի երկաթուղու հետ կապված խնդիրները։ Ինչպես նշում է Գ. Լ. Բոնդարևսկին. դիվանագիտական մասնակցության և այլ նյութերի ուսումնասիրության հիման վրա «Արդեն 1906թ. Ռուսաստանին պարզ դարձավ այն հանգամանքը, որ առանց Գերմանիայի հետ փոխհամաձայնության գալու հնարավոր չէ լուծել ոչ Բաղդադի երկաթուղու, ոչ էլ մերձավորարևելյան հարցերը։ Սա էր այն հիմնական խնդիրը, որի պատճառով անգլո-ռուսական համաձայնագիրը չտարածվեց Մերձավոր Արևելքի վրա»²⁰։

Ռուսական իշխանությունները համաձայնագրին հակադեմանական նշանակություն սկսեցին տալ ավելի ուշ, որը կապված էր անգլո-ֆրանսիական բանկերի կախվածությունից, սեփական երկրի ռազմական ուժերի վերականգնման և կառավարող դիրքերի ամրակայման, ինչպես նաև ռուս-ավստրիական, ռուս-գերմանական հակասությունների սրման հետ²¹։

Ինչ վերաբերվում է Չեզոք գոտու գաղափարին, ապա այն առաջին անգամ հայտնվեց 1906թ. սեպտեմբերին՝ Իրանն ազդեցության ոլորտների թափանցելու բրիտանական արտգործնախարար Գրեյի ու փոխարտգործնախարար Հարդինգի հայտնի թանաձևի տեքստում, որտեղ ասվում է. «Եթե մենք /Մեծ Բրիտանիան-Ն. Ն./ անգլիական ազդեցության գոտի համարենք Բիրջան-Բենդեր-Արբաս եռանկյունին, ապա չենք կարող Ռուսաստանին՝ որպես իր ազդեցության գոտի հանձնել Իրանի մնացյալ տարածքը։ Պետք է լինի ևս մեկ ոլորտ, որը բաց կլինի երկրների առևտրային գործունեության համար»²²։ Չեզոք գոտու առկայությունը կկանխեր Ռուսաստանի անմիջական հարևանությունը բրիտանական ազդեցության շրջաններում։ Ուստի չեզոք գոտու գաղափարն առաջացավ ոչ միայն որպես փոխզիջում՝

բրիտանական գաղութային և ռուսական ռազմաքուրժուական շահերի միջև. այլ նաև որպես բուրդ և հակասական պայքարի արդյունք այդ երկու երկրների քաղաքական կուսակցությունների և խմբավորումների. ինչպես նաև կառավարող շրջանների միջև:

Ազդեցության գոտիների խնդիրը չափազանց կարևոր էր և՛ պարսկական հարցի յուժման. և՛ ընդհանրապես այդ երկու երկրների միջև համաձայնագրի կնքման հարցում: Ռուսաստանում գերմանաժեստ խմբավորման ակտիվ գործունեությունն ունեցավ իր կարևոր դերակատարումը այս հարցում: Իսկ բրիտանական կողմն էլ իր հերթին հասկացնել էր տալիս. որ Սիսթանը «բրիտանական արգելանոց» չդարձնելու դեպքում հնդկական խմբավորուման կողմնակիցները և բրիտանական զինվորական շրջանները ուղղակի թույլ չեն տա վերահիշյալ համաձայնագրի կնքումը:

Միանգամայն պարզ էր դառնում, որ հարկ էր շրջանցել երկու խաչընդատ Ռուսաստանում՝ զինվորական խմբավորման և աջակողմյան ուժերի հակազդեցությունը, որոնք բնավ չէին ցանկանում հրաժարվել հարավային Իրանից և հատկապես Սիսթանից, և միաժամանակ դեմ էին Գերմանիայի հետ հարաբերությունների սրմանը²³: Անգլիական դիվանագիտական շրջանները քաջ գիտակցում էին, որ ռուսական զինվորական խմբավորումը հաստատական է ինչպես Սիսթանի. որն ուներ ռազմավարական նշանակություն, այնպես էլ Պարսից ծոցի այլ ուժային և տնտեսական շրջաններում ամուր դիրքեր ձեռք բերելու հարցում: Ուստի Անգլիայի համար մեծ ձեռքբերում կլիներ Ռուսաստանի ազդեցության ոլորտ ճանաչել այն շրջանները, որտեղ վերջինս արդեն իսկ բավականաչափ ամրացրել էր իր դիրքերը (Իրանի հյուսիսային շրջանները՝ Ն. Ն.)՝ չառաջարկելով վերջինիս ոչ մի շահավետ տարբերակ Տիրեթում և Աֆղանստանում²⁴:

Ինչ վերաբերվում է իրանական դիրքորոշմանը տվյալ հարցում, հարկ ենք համարում նշել, որ ոչ մի պաշտոնական հայտարարություն իրանական կառավարությանը չի արվել այս համաձայնագրի կնքման բանակցային գործընթացի վերաբերյալ, որն ընթանում էր խիստ զաղտնի պայմաններում: Պայմանագրի պատրաստման մասին իրանցիներին հայտնի դարձավ թերթերից. իսկ երեք շաբաթ անց այն կնքվեց²⁵:

NAZELY NAVASARDYAN
(IOS)
THE FACTOR OF THE PERSIAN GULF IN THE CONTEXT
OF ANGLO-RUSSIAN AGREEMENT OF 1907

The English-Russian agreement of 31st August, 1907 was one of the most important events of the beginning of 20th century. It made great changes in political and strategic interests of super states in the Middle and Near Eastern region.

Until 1905 the Russian authorities were sure that the military, political as well as economic influence of Russia is very strong in Iran that's why they regarded the agreement with Great Britain not profitable for Russia. The revolution raised in Russia in 1905 made precise financial difficulties for Russia and its beating in the Russian-Japanese war has deprived of Russian possibility to have a dominate position in the Middle East. British diplomacy was sure that the following reasons could force Russia to do several concessions in the context of English-Russian agreement as well as would give a chance to receive a strong ally such as Russia in Britain-French alliance against the amplified penetration of Germany in the Middle and Near East.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Մեր ուսումնասիրությունը սահմանափակվում է միայն իրանն ազդեցության գոտիների բաժանելու հարցի ըննությամբ:
2. Համաձայնագրի ամբողջ տեքստը տե՛ս՝ Сворник договоров России с другими государствами 1856-1917, Госполитиздат, 1952, с. 387-389; К истории англо-русского соглашения 1907, "Красный Архив", 1953, т. 2-3, с. 19; 1907 Agreement concerning Persia, The Anglo-Russian Entente From World War I Document Archive Great Britain, Parliamentary Papers. Vol. CXXV, Cmd. 3750, London, 1908.
3. Жигалина О. И., Великобритания на Среднем Востоке, М., Наука, 1990, с. 145.
4. Բալթրունայան Վ., Իրանի Պատմություն, Եր., 2006, էջ 496; Neilson K., Britain and Last Tsar. British Policy and Russia, 1894-1917, Clarendon Press Oxford, 1995, p. 267..
5. Avery P., Modern Iran, London, 1965, p. 134.
6. Покровский М. Н., Империалистическая война, Соцэкгиз, М., 1934, с. 402-404.
7. Англо-русское соперничество в Персии в 1890-1906. Журнал Осового совещания по вопросу о финансово-экономической политике России в Персии 7 июня 1904г., "Красный архив", т. 1(56), 1933, с. 49-59.
8. The Supplementary Fundamental Laws of October 7, 1907. A Brief Narrative of Recent Events in Persia: Followed by a Translation of "The Four Pillars of the Persian Constitution", by Edward G. Browne, London, W.C, 1909, p. 15-22.
9. Neilson K. Աշխ. էջ 271-272: Crisp O., "The Russian Liberals and the 1906 Anglo-French Loan to Russia", SEER 39 (1961), p. 497-511.

10. Lenczowski G., *Russia and the Western Iran 1918-1948. A Study in Big-Power Rivalry*, Grenwood Press, Publishers New York, 1968, p. 5.
11. Бестужев И. В., *Борьба России по вопросам внешней политики 1906-1910*. М., 1961, с. 40.
12. Baitcrfield P., *The Diplomacy of the Bagdad Railway 1890-1914*. Göttingen. 1932. p.17-19; Նավասարդյան Ն., Իրանում երկաթուղային շինարարության հարցի շուրջ (XIX դարի վերջ - XX դարի սկիզբ), ՀՀԳԱԱ Արևելագիտության ինստիտուտ, Մերձավոր Արևելք հոդվածների ժողովածու, IV, Եր., 2007, էջ 92-96:
13. 1906թ. հունվար-մարտ ամիսներին Լոնդոնում անց կացված գաղտնի անգլո-ֆրանսիական շտաբային բանակցությունների արդյունքում որոշում էր կայացվել Ֆրանսիային ծովային և ցամաքային ռազմական օգնություն ցուցաբերել ֆրանս-գերմանական հնարավոր պատերազմի դեպքում: Бондеревский Г. Л., "Россия и персидский залив", Спб. N 44, ч. 3, М., 1964, с. 123.
14. Бестужев И. В., նշվ. աշխ., էջ 51:
15. Hinsley F. H., *British Foreign policy under Sir Edward Grey*, Cambridge University Press, 1977, p. 135-139.
16. Жигалина О. И., նշվ. աշխ., էջ 138-141:
17. Avery P., *Modern Iran*, London, 1965, p. 134: Бондеревский Г.Л., նշվ. աշխ., էջ 110-118:
18. Фируз Казем-Заде, *Борьба за влияние в Персии*, М., 2004, с. 357-365.
19. Бондеревский Г. Л., նշվ. աշխ., էջ 132-135:
20. Նույն տեղում, էջ 135-138:
21. Бестужев И. В., նշվ. աշխ., էջ 41, 199:
22. Бондеревский Г. Л., նշվ. աշխ., էջ 118-119:
23. Նույն տեղում, էջ 135-150:
24. Hinsley F. H., նշվ. աշխ., էջ 236-237:
25. *The Supplementary Fundamental Laws of October 7, 1907. A Brief Narrative of Recent Events in Persia: Followed by a Translation of "The Four Pillars of the Persian Constitution"*, by Edward G. Browne, London, W.C, 1909, p. 23-24.